

ИДЕОЛОГИЯТА И ЛИТЕРАТУРАТА КАТО КОНСТРУКТОРИ НА РЕАЛНОСТ

Маргарита Станева

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
(България)*

LITERATURE AND IDEOLOGY AS
CONSTRUCTORS OF REALITY

Margarita Staneva

Sofia University “St. Kliment Ohridski” (Bulgaria)

ORCID ID: 0009-0008-8469-9432

E-mail: megstaneva@gmail.com

Abstract: In his book “Less than nothing” Slavoj Žižek claims that reality in itself is less than nothing and to gain existence needs the fiction to strengthen it. Based on this idea, this work explores the constructing of reality, as well as the ideology in its interaction with the Bulgarian fiction in the period between the Liberation and the First World War.

Keywords: reality, fiction, ideology, literature, realism

Резюме: В книгата „Less than nothing“ Славој Жижек твърди, че реалността сама по себе си е по-малко от нищо и, за да придобие същност, е необходимо да бъде подсилена от фикцията. Въз основа на тази идея, докладът изследва конструирането на реалност от литературата и от идеологията, във взаимодействие с българската белетристика от Освобождението до Първата световна война.

Ключови думи: реалност, фикция, идеология, литература, белетристика, реализъм

Настоящият доклад има за цел да даде една гледна точка за конструирането на реалността и изобщо за необходимостта от конструирането ѝ, през два модела на мислене и възприемане – фикцията, от една страна (като неин представител в случая ще ползваме литературата), и идеологията. Добре ще е за начало да обърнем внимание на тези две понятия. Фикцията и нейното присъствие в литературата (тук ще става дума основно за фикционална литература, или литература, в която присъства фикционалното) ни е добре позната. Интересното тук е как тя може да формира реалност. В книгата „Less than nothing” (по-малко от нищото), Славой Жижек твърди, че реалността е по-малко от нищото; бездна, която има нужда да бъде подкрепена от фикцията, за да прикрие своята празнота. Иначе казано, реалността е нищо или дори по-малко от нищо, докато не придобие форма благодарение на някакъв тип символизация. Така или иначе, реалността съществува, доколкото я има фикцията, за да зададе нейните параметри. Идеологията, от друга страна, повлиява както съзнанието на индивида, така и общественото съзнание. Тя служи като способ за идентификация, за морален ориентир. Нейната най-голяма сила идва обаче с начина, по който формира мечтите и желанията на индивида, неговото цялостно себевъзприемане и, най-общо казано, параметрите на реалността (му). Ще приведем тук един цитат от Люи Алтюсер от статията „Идеологически гържавен апарат“, поместена в 8-ми брой на Култура от 1992 г.: „Идеологията е модел на въображаемото състояние на индивидите спрямо реалните им условия на живот“ (Алтюсер 1992). Самият той обаче, по-надолу в същия текст, назовава идеологията като вечна. Можем ли тогава да си представим какви биха били нашите условия на живот, ако няма никаква идеология, която да моделира отношението ни към тях, ако те са оголени в своята съвсем буквална същност.

Да се върнем на Жижек, който в друга своя книга описва идеологията като „генеративна матрица, която регулира връзката между видимото и невидимото, между въобразимото и невъобразимото, както и промените в тази връзка.“ (Žižek 1994: 6).

Как точно се осъществява тя? Когато идеологията фигурира по някакъв начин в литературата (с оглед на казаните по-рано неща, може би е редно да се замислим има ли изобщо литература, в която не присъства нито следа от идеология), тя изгражда, от една страна, реалност чрез фикционалната си мощ, от друга – едновременно подпомага утвърждаването или дори изграждането на идеологическите параметри за възприемане на реалността. Една много добра формулировка на това как литературата създава „реалността“ за човека можем да открием в „Участта Вавилон“ на Валери Стефанов:

Литературата постоянно осцилира около фундаменталните проблеми на „себе си“ – на своето и чуждото, на видимото и същностното, тя драматизира историите на общностното и световите на интимното. Именно поради това нейните послания стават притегателни и лесно въградими в съкровено светоусещане на възприемателя. (Стефанов 2000: 37)

Малко по-надолу в същата книга срещаме и нещо, което директно отвежда към идеологическото присъствие в литературата:

Дискурсивното битие е модус на присъствие/представяне на някаква дискурсивно нагласена идентичност, базираща се на езикови, етнически, културни, религиозни, социални [...] показатели, които имат организационна функция и диференцираща роля спрямо сноп от другости. Затова и всяка общностна идентичност на пример трябва да изплете утвърждащите мрежи от миналото, езика, името, проектите за бъдеще. Но тък-

мо спрямо нея, както е известно, се градят и еманципаторските проекти, чийто залог е да се оценностят било частните светове на отделните индивиди, било особените светове на определени групи. (нак там: 38)

Ще бъде добре обаче да се взгледаме по-дълбоко в това как фикцията подкрепя реалността, как подпомага нейното изграждане.

На първо място ще обърнем поглед към „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов, като идеологически разказ, формиращ представата за истина по отношение на Априлското въстание и неговото потушаване. Отново на страниците на „Less than nothing“, по отношение връзката фикционално-реално Жижек, позовавайки се на твърдението на Жорж Семпрун, че документален разказ за Холкоста би бил фалшив, недостатъчно истинен, доказва, че понякога фактологичната истина се оказва по-малко истина от фикционалната, тъй като фактите сами по себе си не могат да изобразят ужаса от събитията. Тук съвсем естествено идва аналогията със Записките и начина, по който е конструирана истината в тях, особено що се отнася до сцените при потушаването на въстанието в Перущица, Брацигово и Батак. Възможно ли е тези събития да бъдат представени чисто документално и това да формира една истинна представа за тях в съзнанието на читателя. Нещо повече, когато разказът се води от субект, имащ пряко отношение към събитията, наясно сме, няма как да очакваме пълна обективност. Но не е ли нещо друго причина за това, освен желанието да се внуши определена позиция на читателя? Дали субектното преживяване, което стои зад тях, не е и някаква форма на преодоляване на травматичния спомен както в индивидуалната, така и в колективната памет – истината за него е необходима, и то истината, която му се полага, която минава през фикционализирането му, за да може да преодолее травмата. Самият

Захари Стоянов сякаш е чел Жижек, който твърди, че: „на това равнище, истината е нещо, което вече не зависи от достоверното представяне на фактите.“ (Žižek 2012: 37), а самият автор на Запуските, както добре помним, в предисловието на своята може би най-значима творба, пише: „Нашите малоразвити читатели не са още в състояние да се задоволят само с голи факти...“ и също: „Немислимо е да търсят читателите от нас съвременниците строга обективност и хладнокръвие“ (Стоянов 1977). Можем, разбира се, да съзрем в този цитат оправдание за идеологизирането на тези събития, което за никого не е тайна, но тук има според мен друг, много по-дълбок смисъл. Фактите сами по себе си не биха могли да бъдат истина, защото, ако си спомним формулировката на Лакан: „Истината е структурирана като фикция“, за да я има истината в съзнанието на човека е необходим разказ, а не просто факти.

Разказът е структура, даваща възможност на всеки да се подреди и назове като последователен и същ, той е инстанция за оцелостяване (Рикъор би добавил и за преизобразяване), институция, способна да прибира разпиляното в жизнените актове и ситуации. (Стефанов 2000: 22)

В главата „Елин Пелин, или „реализмът в огледалото на една социална утопия“ от книгата на проф. Милена Кирова „Проблематичният реализъм“ откриваме един анализ на произведенията на Елин Пелин от гледна точка на това как те изобразяват селото, заедно със съпоставка между „двата вида село“, както проф. Кирова разграничава художествените светове в творчеството му. По думите ѝ „Текстът-Елин Пелин функционира като екран, върху който с яснотата на магически реализъм се разиграва система от възгледи за „същността“ на селото, селското и неговите проекции в душата на българския човек.“ (Кирова 2002: 168). В допълнение бих казала, че текстът на Елин Пелин е

един много добър конструктор на реалност за българския селски човек.

Съпоставката, която Милена Кирова прави, е между „силните“ и „слабите“ текстове на споменатия писател. Изводът, до който стига е, че слабите са онези, чиято „художественост е разколебана или направо неслучена поради намесата на идеологически възгледи с ретроутопичен характер“ (Кирова 2002: 169). Другото село, в „силните“ разкази, е онова, в което страданието взема превез, където „мъжете пиянстват, политиканстват, карат се за земя... и накрая пребиват своите съпруги... Жените страдат безропотно, губят децата си, озлобяват се, боледуват или полудяват...“ (Кирова 2002:172). Според приведен цитат от Симеон Радев, българският селянин в тези текстове на Елин Пелин „не е онова кротко и мечтателно същество [...] както ни го е нарисувал П. Тодоров. Той е суров и измъчен човек, който се бори с немилостивата земя, със злата съдба, с гържавата“.

Защо наистина тези текстове са далеч по-сполучливи? Дали само защото идеологическото в тях или отсъства, или е много по-малко осезаемо? Бихме могли да изведем и друга гледна точка, посочваща един фактор, който е от основно значение за идентификацията с текста, което подпомага и за приемането му като „реалистичен“. Не красотата и утопията са средствата, които засилват идентификацията с дадена художествена реалност и приемането ѝ за истинна. Много по-силно въздействие има идеализацията на страданието. В битието на българския селянин страданието и без друго присъства в немалка степен, но именно неговото превръщане в мъченичество посредством литературата е това, което подкрепя конструирането на реалност за идентифициращия се читател.

В основата на добрия източник за изграждане на реалност стои и нещо друго, а именно желанието. В друг

свой труд, Жижек, чиято основна цел е да обясни Лакан през примери от популярната култура, обяснява фантазията, която обикновено се възприема като реализация на желанието на субекта, но твърди, че тя служи по-скоро за да „изобрази“ това желание, да му придат конкретна форма (Žižek 1992: 7).

В повестта (недовършения роман) „Нечиста сила“ на Елин Пелин, публикувана за първи път през 1909 г. в сп. „Слънчоглед“, виждаме съвсем нагледно конструирането на желанието. Историята разказва за едно старо, запустяло ханче, за което се говори, че е прокълнато. То е купено от героя Цеко, който го е възобновил и е изличил следите от неговата доскорошна запустнатост. Това обаче не успява да изличи напълно славата на мистичното място и то все още не е притегателна сила за жителите на селото. Нещо друго обаче се превръща в такава, а именно жената на Цеко. Първо кметът, а после и други жители на селото, включително изуменият – Отец Герасим, минават покрай ханчето и са уж забързани, но първо Цеко ги уговаря да поспрат, а после появата на жена му ги задържа там за дълго. Тя обаче не появява отбеднѝж. Първо се чува само гласът ѝ, който „стопля“ душата на кмета. Постепенно се появяват и други детайли: дантелената завеска, спусната над прозорчето, голата до лакът ръка, хубавото лице. Образът на жената е фрагментарен, но това не пречи той да послужи като обект на желание. Необходимо е съвсем малко, за да задвижи формирането на желанието, което в последствие променя цялостно реалността. Това в случая е онагледено с поведението на героите:

Това внезапно явление ги заслепи като светкавица и ги замая. Нейната млада налята плът, препълнена с кръв и живот, сияеща от свежест, хубост и чистота, дишаща похот и съблазън, смути ударите на сърцата им. Те стояха сладко упоени и ненаситно гълтаха с очите си това видение, което излъчваше една странна неразга-

даема сила, която омагьосва, зашеметява, вълнува и вещае неизвестна съдба. (Пелин 1968)

Важно в случая, обаче е и нещо друго. Не само появата на жената, която служи като материализация на желанието, но и мястото, където това се случва. Както вече казахме, героите се събират в Щетинското ханче, което до неотдавна е било пусто, празно, изгоряло и най-вече прокълнато. Тук аналогията с текста на Жижек е самоочевидна, тъй като, за да обясни как функционира фантазменото пространство, той дава пример с история на Патриша Хайсмит, която разказва за малък американски град, където мъжете, често си разказват носталгични спомени, основно за младите им години, преживявания най-вече от интимен характер с момичета, но по някаква случайност те всички се са се случили в изоставена „черна къща“, която вече никой не доближава, защото се смята, че там живее някакъв лунатик, който убива хора. Млад инженер обаче идва в града, инспектира къщата и им казва, че вътре няма нищо, че това си е съвсем обикновена изоставена сграда. Това предизвиква в тях неконтролируема ярост и един от тях го убива. Тази история следва да покаже, че фантазменото пространство е празно пространство, върху което се проектират желанията. Такова пространство можем да приемем, че е и Щетинското ханче. Кметът разказва за „прокълнатото“ място, но това поражда у него една мечтателност: „Кметът разказваше бавно, спокойно, някак си мечтателно и тъжно, като че под тая чужда история искаше да скрие някакви лични негови спомени и преживелици.“ (пак там). Следователно това място е празното пространство, където по подобен начин се проектират желанията на селяните и сега придобиват, точно на това място, една нова, конкретна форма, с която светоусещането на героите изведнъж се променя.

Ролята на фикцията, подобно на фантазията, конкретизира желанието, дава му образ. Идентификация-

та с героите служи за „изживяване“ на тези сюжети, но не за да се достигне до (макар и мисловно) изпълнение на желанието, а за да се „познае“ то, да се формулира. Това понякога изисква минаване през страданието или през изживяването на травматично събитие, което да се преодолее, чрез конструирането на разказ. Идеологията е общественият разказ, в който всеки Аз е ясно позициониран спрямо Другия, ролята на всеки, място-то му в „реалния“ свят, е категорично определена.

Библиография

Алтюсер 1992: Алтюсер, Л. Идеологически гържавен апарат. – Култура. 8, 1992.

Кирова 2002: Кирова, М. Проблематичният реализъм. София: Просвета, 2002.

Стефанов 2000: Стефанов, В. Участта Вавилон. София: Анубис, 2000.

Стойнов 1977: Стойнов, З. Записки по българските въстания. Разказ на очевидци, 1870 – 1876. София: Български писател, 1977.

Пелин 1968: Пелин, Е. Повести и разкази. София: Български писател, 1968.

Zizek 1992: Zizek, S. Looking Awry: An Introduction to Jacques Lacan through Popular Culture (October Books). Cambridge: The MIT Press, 1992.

Zizek 1994: Zizek, S. Mapping ideology. London: Verso, 1994.

Zizek 2012: Zizek, S. Less than nothing. London. New York: Verso, 2012.